

Pécsi Tudományegyetem
Földtudományok Doktori Iskola

**A mozi mint innováció magyarországi elterjedése, a hálózat
alakulásának földrajzi jellemzői napjainkig**

PhD-értekezés tézisei

Borsos Árpád

Témavezető:

Dr. Tóth József
rector emeritus egyetemi tanár

Pécs, 2009

A doktori iskola címe: PTE Földtudományok Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Tóth József, egyetemi tanár, rector emeritus, a földtudomány doktora

PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalom-földrajzi és Urbanisztikai tanszék

A doktori témacsoport címe: Terület- és településfejlesztés

Vezetője: Dr. Tóth József, egyetemi tanár, rector emeritus, a földtudomány doktora

PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalom-földrajzi és Urbanisztikai tanszék

Az értekezés tudományága: Kulturális földrajz

Témavezető: Dr. Tóth József, egyetemi tanár, rector emeritus, a földtudomány doktora

PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalom-földrajzi és Urbanisztikai tanszék

1. Bevezetés

Az első nyilvános filmvetítés 1895. december 28-án, Párizsban, új korszakot nyitott az emberi kultúra történetében. Több, addigi zsákutcs vagy csak részeredményeket produkáló kísérlet után a mozgás megörökítését, tértől és időtől független, tetszés szerinti reprodukálását megvalósító technikai innováció, a Lumière-fivérek Cinematograph-ja szinte azonnal elindult világhódító útjára. A HÄGERSTRAND-i (1952) értelemben vett diffúziós folyamat első innovációs centrumai Párizs mellett Európa nagyvárosai, Bécs, Berlin, Budapest voltak.

Az eredetileg kávéházakban, vigalmi negyedekben, vásári mutatványos sátrakban feltűnő szórakoztatóipari termék, a film rövid, egy- másfél évtized alatt – az európai trendeknek megfelelően hazánkban is – kialakította saját autentikus megjelenési színterét, a mozit.

A mozgóképrögzítés és -közvetítés technikáinak differenciálódása, a televízió, a VHS, a DVD, legújabbban az internet elterjedése a mozi intézményét területenként más-más ritmusban ugyan, de világméretben egyre hátrányosabb pozícióba sodorta. Miközben a legkülönbözőbb mozgókép produkciókkal együtt folyamatosan nőtt az eredendően mozi-forgalmazásra szánt játékfilmek száma, az autentikus közvetítő csatorna, a mozihálózat egyre zsugorodott, az alkotások nézőhöz juttatásának súlypontja áttolódott a televízióra, a videózásra.

A film, a mozi megjelenésnek, a hangosfilm térhódításának időszakában Magyarországon az európai magterületekkel szinkronitást mutató trendek érzékelhetők. Az életpályája más szakaszaiban azonban társadalmi, politikai, gazdasági traumák és rendszerváltások (versailles-i béke, a szocializmus zsákutcs társadalomszervezési kísérlete) az európaiktól eltérő irányt szabtak a hálózat fejlődésének.

Az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltás, a piacgazdaságra való visszatérés a modernizációs törekvések ellenére a mozik addig nem tapasztalt ütemű térvesztését eredményezte. A folyamatot nem állította meg a filmszakma megmentését célzó, az állami szerepvállalást és támogatási rendszert szabályozó, illetve garantáló, 2004-ben hatályba lépő mozgóképtörvény sem.

A jelenség szakmai és társadalompolitikai problémák sorát veti fel, pl. esélyegyenlőtlenség a kultúra produktumaihoz való hozzájutásban, lesz a támogatás eredményeként virágzó filmipar, de nem lesz annak adekvát közvetítő hálózata stb.

A disszertáció e néhány elemében felvillantott makro folyamattal foglalkozik több (geográfiai, közgazdasági, innovációelméleti) megközelítésből. Tudatosan kerül az egyedi, egy-egy településre vonatkozó jellegzetességek elmélyült boncolgatását. Konceptcionális okokból tartózkodik a filmtörténet, a filmesztétika, a művelődésszociológia tereumához tartozó értékítéletek megfogalmazásától.

2. Tudományos előzmények és célkitűzések

A választott téma és megközelítésmód a szorosan vett filmszakmai kutatások mellett több tudományterület (a geográfia, a közgazdaságtan, az innovációel-

mélet, a statisztika) eredményeire kutatási előzményként támaszkodik.

A tekintélyes mennyiségű és szerteágazó *filmes szakirodalomban, a tudományos kutatásokban* (filmtörténet, filmesztétika, filmszociológia, film-szemiotika) *a mozi* – koronként változó mértékben ugyan, de – *összességében marginális helyet foglal el*. A korai szaksajtóban tudományos igényű publikációval csak szoros kivételként találkozhatunk (CASTIGLIONE H. 1911, 1912, 1913). Az első hosszabb lélegzetű tudományos elemzés, KÖRMENDY ÉKES L. (1915) hiánypótlásként írt tanulmánykötetének különös értéke a holisztikus látásmód, a korabeli német nyelvű szakirodalom feldolgozása, illetve – állami adatszolgáltatás még nem lévén – az első kiterjedt és rendszerezett statisztikai adatközlés. Eltérő a filmtörténetírók viszonya a mozihoz. Egyes szerzők esetében a megjelenés helyének, idejének, műsorának megörökítésével a közvetítő eszköz is része a mozgókép történetének, pl. MAGYAR B. (1966) és KISPÉTER M. (1938). Más esetekben az első vetítőhelyekről sem esik szó, pl. HEVESY I. (1993).

Hasonló a helyzet a külföldi szakirodalomban is. LEBEGYEV, N. A. (1965) kitér az első vetítőhelyekre, majd az állandó mozik oroszországi megjelenésére. Több európai nemzeti filmtörténet írója (BENARD da COSTA, J. 1990, KWIATOWSKI, A. 1986, MORTIMORE, R. 1986) az első vetítés időpontját, helyszínét örökíti meg csupán. A külföldi szakirodalom nagyságai közül SADOUL, G. (1957), a GREGOR, U. – PATALAS, E. (1966) szerzőpáros – nemzetközi értelem-ben is alpműnek tekintett – munkája csak a műalkotásra koncentrál, a mozival nem foglalkozik.

A dolgozat a meglehetősen kiterjedt *innovációelméleti kutatásokból* az iskolateremtő, az alapvető tanokat továbbépítő, rendszerező publikációkra támaszkodik. A nemzetközi szakirodalomból SCHUMPETER, J. A. (1980), HÄGER-STRAND, T. (1965), a hazaiából (GÁBOR D. (2000), GÁSPÁR L. (1998), KOVÁCS GY. (2004) és RECHNITZER J. (1993, 2002) munkájára.

A *statisztika* hivatalosan csak 1927-től foglalkozott a közösségi szórakoztatás e fontos intézményével. Az első adatszolgáltatások tudományos elemzése DARVAS GY. 1928, 1929, 1930, JÁNKI GY. 1936 nevéhez fűződik. A statisztikai közlemények körében figyelmet érdemelnek CASTIGLIONE H. (1929, 1935a, 1935b, 1935c, 1936a, 1936b, 1936c, 1936d, 1938, 1958) munkái. A dolgozat szempontjából – nem elkerülve a kritikai észrevételeket – valamennyi megkerülhetetlen.

A mozi a kutatás tárgyaként a magyar geográfiában az új diszciplína, a *kulturális földrajz* évezredvégi felerősödésével egyidős. Az új tudományterület két alpművében (TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 1997, TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. 2002) először jelenik meg a mozi a kultúra infrastruktúrájának többi elemével egyenrangú intézményként. Módszertani okokból kutatási előzménynek tekintetem FRISNYÁK S. (1999) történeti földrajzi és BELUSZKY P. településföldrajzi (1973, 2004) munkáit.

A tudományos érdeklődés általában tapasztalt egyoldalú műalkotás központúságáról tanúskodik a kulturális földrajz angolszász és német művelőinek (AITKEN, S., ZONN, L., LUKINBEAL, CH., ZIMMERMANN, S. stb.) számos publikációja. Az *új tudományterületként bemutatott filmföldrajz* (geography of cinema, Filmgeographie) érdeklődésének középpontjában a mozgóképen megjelenő, sokszínű tartalmat közvetíteni képes reális vagy virtuális táj áll csupán (ESCHER, A. 2006, LUKINBEAL, CH. – ZIMMERMANN, S. 2006).

A filmmel, a mozgóképpel, annak történetével, formanyelvével, szemiotikájával, hatásmechanizmusával több tudományág (történettudományok sora, kommunikációelmélet, szociológia, pszichológia stb.) részletekbe menően foglalkozik. A mozival, a film első autentikus közvetítőrendszerével a tudományos érdeklődés annál mostohábban bánik. E ténnyel függ össze – nem titkoltan a hiánypótlás szándékával is – a kutatás, illetve a dolgozat kitűzött célrendszere:

1. A filmet a nézőhöz közvetítő műszaki-technikai és kulturális innováció, a mozi magyarországi megjelenésének, elterjedésének statisztikai bemutatásán túl *hazai életciklusának új szempontú, történeti feldolgozása, a változások mozgatórugóinak bemutatása* a kezdetektől napjainkig.

2. A fenoménon elterjedésének *innovációelméleti modellálása*, terjedésének vizsgálata *el-térő társadalmi, gazdasági* (piaci, kevert, centralizált) *környezetben*, az életciklus egyes szakaszait befolyásoló különbségek és azonosságok bemutatása.

3. A mozihálózat *térspecifikus (helyi, területi) jellegzetességeinek feltárása* az életszakasz egyes periódusaiban.

4. Nem utolsó sorban a mozihálózat jelen állapota által felmerülő *szakmai, társadalmi kérdések, problémák felvetése*.

3. Kutatási módszerek

PhD-értekezésemet megalapozó munkában kiemelt jelentősége volt a történeti szempontú megközelítés által megkövetelt forráskutatásnak. A Magyar Országos Levéltár, a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, néhány megyei (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Pest megye) levéltár fel-dolgozott, a téma szempontjából releváns anyagának tételes átvizsgálása alapján bebizonyosodott, hogy egységes szempontú, azonos gyűjtési szándékú településsoros analitikus adatok a magyar

mozihálózat kialakulásáról e körben nem le lehetők fel. Ennek számtalan oka lehet, melyet a dolgot részletesen taglal.

A levéltárakban végzett munkát egészítette ki az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és aprónyomtatvány tárában, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában, a Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtárában végzett dokumentum-feltáró tevékenység. A két intézménycsoportban összegyűjtött adatok alapján elfogadható biztonsággal elvégezhető volt az információhiányos időszakokra vonatkozó rekonstrukció

Fentiekből fakadóan a dolgozat adatbázisát több forrás képezi. A Központi Statisztikai Hivatal első hivatalos felméréseitől, 1927-ig a korábbiakban jelzett intézményekben fellelhető egyéb dokumentumokra, illetve tudományos publikációkban fellelhető adatokra – pl. CASTIGLIONE L. (1911-1912, 1913a, 1913b, 1936a, 1936b, 1936c, 1936d), KÖRMENDI É. L. (1915), MAGYAR B. (1966) – támaszkodtam. 1935 és 1950 között, amikor szintén nem volt állami adatgyűjtés – LAJTA A. filmszakmai évkönyvei, azt követően a Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei, valamint a KSH és a kulturális tárca online elérhető adattárjai képezték az elemzés alapját.

Összehasonlítások alkalmával problémát jelentett az egyes adatsorok eltérő szakmai tartalma. A mozik száma egyes források esetén (pl. KSH évkönyvek) a működő létesítmények mellett az ideiglenesen szünetelő, az időszakosan üzemelő, a tárgyév folyamán, de még az adatszolgáltatás fordulónapja előtt megszűnt és az egyházi, egészségügyi, oktatási, katonai létesítmények szigorúan zártkörű vetítőhelyeit is tartalmazzák úgy, hogy azok leválogatására megfelelő analitikus adatok hiányában nincs mód. Más források (pl. LAJTA A. magán kiadású évkönyvei) a kumulált adatok leválogatására is lehetőséget nyújtanak, amíg egy harmadik csoport esetében (KSH tematikus kiadványok) az adatszolgáltatás fordulónapján ténylegesen működő mozik jelennek meg. Mindezen lehetőségekből és korlátokból fakadóan a teljes életciklus egy-egy jól lehatárolható szakaszában azonos tartalmú adathalmazból dolgoztam, mindig megjelenítve annak tartalmát (mozik, működő mozik). Hosszú idősoros, illetve a teljes életciklust felölelő összehasonlítás esetén a legtágabb fogalmi értelmezést választottam, de esetenként, ha arra lehetőségem nyílt, a teljes statisztikai állomány és a működő egységek közötti eltérést is bemutattam.

A forráskutatással egyenértékű folyamat volt a szakirodalom, illetve a számításba vehető társtudományok (statisztika, szociológia, kommunikációelmélet) lehető legszélesebb körének vizsgálata, elemzése, egyéb publikációk, szakmai kiadványok által szolgáltatott információk hasznosítása.

Az értekezés tartalmi, információs háttéréül szolgáltak a művelődésirányítás megyei és országos szintjén vezetőként és ügyintézőként szerzett ismeretek, tapasztalatok.

Az elemző részekben a statisztikai módszerek közül a legkülönbözőbb adatsorok, statisztikai viszonyszámok képzését, a szóródási vizsgálatot, a korrelációs számítást és a grafikus ábrázolás különböző variánsait hasznosítottam.

Az adatok feldolgozásában, új adatok származtatásában, a grafikonok szerkesztésében a Microsoft Office Excel, a térképek, kartogramok, ponttérképek megjelenítésében – jellegtől függően – a Windows XP Paint, a Mapinfo és a Adobe Photoshop programot vettem igénybe.

A kutatás megtervezésében, megvalósításában, a dolgozat megformálásában törekedtem más tudományágak (közgazdaság tudomány, szociológia, történeti földrajz) módszereinek alkalmazására is.

4. Eredmények

4.1. A némafilm megjelenése és elterjedése

A 19. század végének kulturális innovációja, a mozgókép, a mozi az 1895. december 28-iki bemutatkozást követően bámulatos gyorsasággal kezdte meg hódító körútját. A találmány a következő év tavaszán már megjelent az európai fővárosokban, gazdasági, kulturális centrumokban, Bécsben, Berlinben, Budapesten. Nyáron Madridban, Pétervárott, Malmöben, Moszkvában, Stockholmban, majd Helsinkiben vetítettek nagyközönség előtt

Magyarországon a mozgókép bemutatkozásának, elterjedésének első időszakában, a 20. század első évtizedéig a vetítőhelyek alkalmi vállalkozások voltak, az állandósulás igénye nélkül. Tevékenységüket általában két hónapig érvényes rendőrhatalósági mutatóványosi működési engedély birtokában végezték.

A kikapcsolódás, a kellemes időtöltés, a népszórakozás új formája meglehetősen gyorsan terjedt. Már a bemutatkozás évében (1896) a fővárosi négy próbálkozás mellett vannak nyomok a vidéki (Sopron, Győr) megjelenéséről is. A század végéig nyolc budapesti vállalkozó kilenc, rövidebb-hosszabb ideig tartó működéséről tanúskodik a fővárosi számvevőségi helyi díj nyilvántartása. A vidéki bemutatkozásról a helyi sajtó, plakátok, szórólapok tudósítanak: 1897-ben Szolnokon, 1898-ban Gyönkön, Gyulafehérváron, Erzsébetvárosban, Kézdivásárhelyen, Balázsfalván, Alsó-Kubinban, Egerben, Hajdúnánáson, Erzsébetfalván (a mai Budapest XX. kerülete), 1899-ben Szentesen és Nagykanizsán került sor vetítésre. Az Országos Széchenyi Könyvtár plakát- és aprónyomatvány-tárában őrzött dokumentumok tanúsága szerint 1898-ban az előbbieken túl Galánta, Túrócszentmárton, Kassa, Nyírbátor, Nyíregyháza, Szentes, Hódmezővásárhely, Torda, Nagyenyed, Újvidék, Temesvár, Józsefszállás lakossága is megismerkedhetett már a mozgóképpel.

A mozgókép terjedésének második, kb. 1907-ig terjedő expanziós fázisának két jellegzetessége figyelhető meg. Az egyik: kialakul és stabilizálódik a vidéket járó, első alkalmazó vállalkozói kör. Tevékenységük eredményeként erőteljesen megnő azon települések száma, ahova eljut a kinematográf. A másik: a vetíthető műsorok számának és választékának bővülésével a nagyobb érdeklődést mutató helyszínekre egyre gyakrabban visszatérnek a vándormozisok. Előfordul az is, hogy ugyanazon helyszínen több vállalkozó is megjelenik. A legnagyobb érdeklődést mutató településeken egy-egy színház, kávéház, fogadó, szálloda bázisán kezdenek kialakulni a rendszeres, majd az állandó filmvetítés feltételei, a majdani állandó filmszínházi hálózat alapját képező mellékcentrumok, ahol már stabil vetítőhelyek működnek (Debrecen, Hódmezővásárhely, Székesfehérvár, Fiume, Nagybecskerek, Versec, Kaposvár, Kiszepes).

A mozihálózat kialakulásának harmadik szakasza az állandó filmszínházak tömegesebb megjelenéséhez köthető. A folyamat kezdete a század első évtizedének utolsó éveire tehető. 1910-ig a főváros mellett harmincnél is több településen volt már állandó mozi (a korábbiakban említeteken túl pl.: Baja, Hajdúböszörmény, Kaposvár, Sopron, Szeged).

A mozi térnyerésének hazai folyamatai ezen időszakban a nyugat-európai trendekkel teljes szinkronitást mutatnak. Berlin első állandó moziját pl. 1905-ben nyitották meg az Unter den Lindenen. Az egy mozira eső lakosság számában 1912-ben csupán Hollandia előzte meg Magyarországot, a területi sűrűsödést (mozi/km²) véve alapul Belgium, Németország, Anglia és Franciaország. KÖRMENDY ÉKES L. (1915) által közreadott – csupán a városállományra vonatkozó – kimutatás szerint Budapesten 92, törvényhatósági joggal felruházott városok közül 25-ben 63 és a rendezett tanácsú városokból 68-ban 114 (összesen 269) állandó vetítőhely működött.

Az első világháború, a trianoni béke teljesen átrendezte a mozi szakma működési kereteit. A versailles-i békeszerződés eredményeként a gazdasági növekedés vidéki magterületeit képző ellenpólusok (Arad, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Temesvár, Zágráb) elszakadtak az anyaországtól, az organikus centrumtól, Budapesttől. A mozihálózat esetében ez a vidéki hálózat 60%-ot meghaladó részének elvesztését jelentette. A részletes adatokat a disszertáció mutatja be.

A mozi elterjedésének negyedik fázisa, az erőteljes telítődés szakasza, a későbbi többség megjelenése így az 1920-as években következett be. A túlfejlődés tényére a tisztavirág-életű vállalkozások mellett leginkább az utal, hogy az állam a jogi szabályozás, a korlátozás eszközeihez nyúl. Első lépésként 1927-ben megtörténik a mozgóképüzemekre vonatkozó adatok gyűjtése. Ezt követően a káros elszaporodást megakadályozandó, 1928-ban a belügyminiszter rendeletben szabályozza, mely településeken hány mozi működésére adható engedély.

A békeszerződéstől az 1927-ben végrehajtott első hivatalos adatgyűjtésig terjedő időben a megmaradt országterületen a mozik száma szinte megkétszereződött. Az 501 elemből álló hálózat az ország teljes településállományának (3473 település) 9,6%-át (334 helység) fedte le.

A működő üzemek területi szóródása meglehetősen egyenetlen volt. A disszertációban kifejlesztett részletes területi jellemzőket az 1. ábra érzékelteti.

1. ábra A működő mozival rendelkező települések 1927-ben

Forrás: DARVAS Gy. (1928) nyomán saját szerkesztés

A településtípusok szerinti vizsgálat a mozi urbanus jelenség mivoltát húzza alá. Valamennyi törvényhatósági joggal felruházott város mellett a rendezett tanácsú városok 97,8%-a (Veszprém kivételével valamennyi), a nagyközségek 24,9%-a, a kisközségek 0,05%-a rendelkezett az adatfelvétel időpontjában mozival.

4.2. A hangosfilm megjelenése és elterjedése

A dolgozat a mozihálózat alakulását mennyiségi mutatókra, területi, településtípusok szerinti eloszlásra alapozott összehasonlító elemzéssel mutatja be, kitérve az innováció terjedésének jellegzetességeire is. Megállapításainak summázata:

A hangosfilm 1929. évi megjelenése a magyar mozihálózatot fejlődésének utolsó diffúziós fázisában, a telítődés szakaszában érte. A némafilm korszak utolsó két esztendejében országosan érzékelhető 10-11%-os hálózat-növekedés elsősorban a perifériát képező rurális térségekben realizálódott. A korábbiakban említett telítődés/túltelítettség tényére utal, hogy a hálózat növekedése mellett a nézőszám erőteljesen, 13,1%-kal csökkent.

Viszonylag könnyű lenne a látogatószám csökkenését kizárólag a világgazdasági válság életszínvonalra gyakorolt hatásának, ebből fakadóan a fogyasztási szokások átstrukturálódásának számlájára írni. Csakhogy a hálózat-fejlesztés pozitív tendenciája mellett a nézőszám csökkenése már 1928-ban is érzékelhető volt.

A hangosfilm megjelenését Magyarországon a kinematográfus szakma erőteljes tartózkodással fogadta. A szakmai érdekképviselet 1929 májusában egyenesen megtiltotta, hogy tagjai az 1929/30-as játékidényben áttérjenek az új technikára. A tiltó határozat ellenére 1929. szeptember 19-én a Fórum-filmszínházban megtörtént az első bemutatkozás. A sort még ebben az esztendőben több vidéki város követte, pl. Győr, Sopron, Baja, Kaposvár, Szekszárd, Békéscsaba, Budafok, Gyöngyös, Keszthely, Rákosszentmihály, Hatvan.

A terjedés sebességét mutatja, hogy egy évvel később, 1930-ban már a magyar mozik több mint 10%-a tért át a hangosfilmek vetítésére. Az immáron általánossá vált szórakozási, ismeretszerzési eszközt, a néma mozgóképet érintő innováció európai elterjedése Angliában és Hollandiában volt a legdinamikusabb. Egyetlen esztendő leforgása alatt mozhálózatuk egyharmada állt át a hangosfilmre. Németországban ugyanezen idő alatt a filmszínházak 27,5%-a, Ausztriában 22,6%-a újult meg. Hazánk 10,5%-os értékkel Finnország (13,2%), Franciaország (13,1%), Svájc (13,1%), Lengyelország (11%) és Norvégia (10,3%) társaságában a derékhadhoz tartozott. Jelentősen megelőzte Itáliát (3,2%), Spanyolországot (6,1%) és Svédországot (7,3%) (JASON, A.1935).

Az 1929. és az újabb, 1935. évi adatszolgáltatás közötti fél évtized alatt jelentős mértékben átrajzolódott a működő magyar mozik struktúrája. Az új technikára való átállás költségei, a mind magasabb műszaki követelmények, a gazdasági válság fogyasztási szerkezetet befolyásoló volta egyaránt szerepet játszhattak a piaci szelekció felerősödésében, mely a hálózat erőteljes csökkenéséhez vezetett. A tendencia egyébként nem kizárólag magyar jelenség volt. Európában hasonló folyamat játszódott le a filmszakmai szempontból vezető államok közül Németországban, Franciaországban, Spanyolországban, Svédországban.

Az 1935. évi adatfelvétel hazánkban 410 működő, rendes üzemű mozit regisztrált. Azok 85,9%-a már hangosfilmet vetített. A mozik száma azonban öt esztendő alatt több mint egynegyedével, az 1929. évi bázis 73,9%-ra csökkent. Hasonló apadás érzékelhető az ellátott települések számában, mely kizárólag a rurális térségeket, a községeket érintette,

Összességében a mozi és a mozival ellátott települések számának csökkenésével a hangosfilm korszak első fél évtizedében a lakhelyén járhatott moziba Magyarország lakosságának 52,4%-a (a csökkenés 1929-hez viszonyítva 3,4%), vidéki (főváros nélküli) lakosságának 46,1%-a (a csökkenés 3,9%).

Az 1930-as évek harmadik negyede a filmterjesztés szempontjából a nyugodt fejlődés időszakának tekinthető. Az 1935. évi állami adatszolgáltatást követő három esztendő alatt több mint egynegyedével nőtt a mozik száma. Mivel a városok és a legnépesebb községek piaca már szinte teljesen lefedett volt, az expanzió zöme érthetően az 5-10 ezer, illetve a 3-5 ezer lakosú települések körében realizálódott. Az előbbieken 26, ez utóbbiakban 32 községet érintett. Összesen 85 új településen indult be a filmvetítés.

Az expanzió a legnagyobb mértékben Pest megyét érintette. A piac minden bizonnyal a főváros közelségét vagy a jó fővárosi térkapcsolatot preferálta (pl. Alag, Alberti, Albertfalva, Pomáz, Szigetszentmiklós). Más esetekben valamely már mozival működő város közelsége lehetett megfelelő indok, ami a kópiamozgatás szempontjából jelenthetett nem elhanyagolható előnyt (pl. Alpár, Dunabogdány, Pilismarót, Újszász, Verseg).

Békés megyében a folyamat hét településre terjedt ki, elsősorban Orosháza, Szarvas és Szeghalom térségében (Csorvás, Gádoros, Kondoros, Körösla-dány, Köröstarcsa, Nagyszénás, Öcsöd). Győr-Moson-Pozsony, valamint Vas megyében nem történt változás. A többi esetben megegyőenként 1-2 települést érintett. Valamennyi esetben kimutathatók a korábbiakban említett logisztikai szempontok.

A folyamat eredményeként 1938-ra, a keskenyfilmes üzemmód megjelenésére, a 35mm-es hangosfilm bázisán többé-kevésbé kialakult a magyar mozi-hálózat stabilnak mondható gerince.

4.3. A keskenyfilmüzemű mozik megjelenése és hatása a mozhálózat alakulására

A disszertáció – tekintettel arra, hogy az új technika évtizedekre domináns tényező lesz – kiemelt figyelmet fordít a társadalmi, gazdasági gyökerek taglalása mellett a keskenyfilmek terjedésének földrajzi, innovációelméleti elemzésére. A kutatás eredményeként megállapítja:

Az 1930-as években a mozhálózat alakulását a hangosfilm megjelenése mellett jelentős társadalmi, gazdasági tényezők is befolyásolták. A világgazdasági válság, a társadalmi destabilizáció, a velük együtt járó radikalizálódás, a fasiszta, nemzetiszocialista és kommunista

eszmék előretörése és uralomra jutása, az egész filmszakma átpolitizálódása következtében *a filmalkotások ideologikus töltése, propagandisztikus felhasználása egész Európában felerősödött.*

A filmben rejlő propagandisztikus erő kihasználásának szándéka okszerűen járt együtt a tömegekhez juttatás eszközrendszerének bővítésével. Annak érdekében, hogy a napi eseményeket aktuálpolitikai szemszögből interpretáló híradók és a kor szellemének megfelelő filmalkotások minél szélesebb körben fejthessék ki hatásukat, a hálózat bővítésének célterületeit ki kellett terjeszteni a versenypiac által nem preferált, a kormányzat által a mozi-működtetés lehetőségétől rendelettel elzárt rurális térségekre. E régiók bekapcsolására a mozgóképellátásba a lehető legkisebb tőkebefektetéssel, az egyéb funkciókra épített létesítmények használatba vételével, a 16 mm-es technika alkalmazásával került sor.

A Kodak gyár által eredetileg az amatőrök számára kifejlesztett 16 mm-es technikát néhány évvel a külföldön már bevezetett gyakorlat után 1938 végén belügyminiszteri rendelet tette lehetővé. Kihirdetésekor Franciaországban már 8 000, Németországban 10 000 feletti keskenyozzi működött. A korabeli szaksajtó a keskenyfilm óriási jelentőségének felismerését népművelésben történelmi fontosságú eseményként aposztrofálta.

Egyetlen év alatt, 1939-es év végére a működő keskenyozzok száma 73-ra emelkedett (közülük öt – Bős, Felsőszeli, Magyarszógyén, Muzsla és Szepsi – a mai országterületen kívülre esett), s közel 234 ezer lakost érintett.

Az elterjedés folyamatát az ország közvetett háborús érintettsége, majd de jure hadba lépése sem lassította le. 1943. október 1-ig – az utolsó esztendőben, mikor még az ország területén harci események nem zajlottak – a kiadott keskenyfilmszínház-engedélyek száma a mai vidéki országterületen 378-ra emelkedett, s ezáltal 367 település kapcsolódott be a mozgóképpel ellátottak körébe, ugyanis 11-ben már működött normál mozi.

A területi szóródást vizsgálva jól érzékelhető a településhálózati jellemzők erős befolyásoló hatása. A túlnyomóan aprófalvas szerkezetű megyékben (Abaúj, Baranya, Szatmár-Bereg, Vas, Zala) a települések alig néhány százalékát (0,8-4,4% közötti szóródással) érintette a folyamat, ellentétben a jelentős számú nagyközséggel bíró megyékkel (Pest-Pilis-Solt-Nagykun, Fejér, Heves).

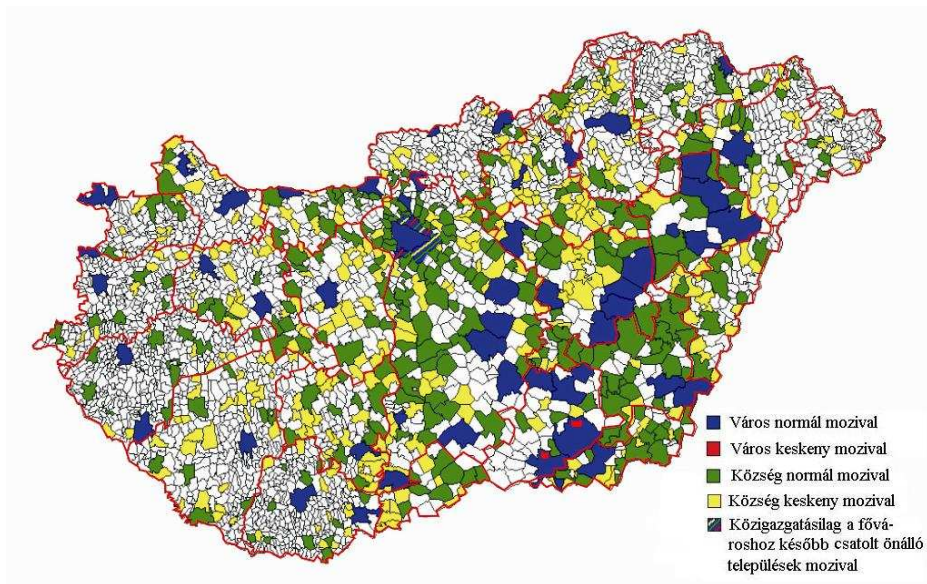
A keskenyozzi expanziójának e szakaszában elsősorban a nagyobb népességkoncentrációjú rurális terek elérésének szándéka érzékelhető. Az innovációk terjedésének piacgazdaságra jellemző motívumai mellett azonban markánsan megjelenik az új elem is, nevezetesen az egész folyamatot generáló ideológiai háttér. Erre utal az 1930-as évek végétől a filmszínházak által kötelezően műsorra tűzendő filmek és híradók központi meghatározása ugyanúgy, mint az újonnan alakuló hálózat sajátos műsorpolitikája.

A háborút követő években az újrakezdési, helyreállítási, átalakulási bizonytalanságok miatt a mozihálózat alakulásában – mint a magyar társadalmi-gazdasági szféra egyéb területein is – törés következett be. Minden bizonytalanság ellenére, a helyreállítás eredményeként 1948. végére a mozi-hálózat (2. ábra), beleértve a keskenyozzi parkot is, szinte elérte az 1943. évi állapotokat.

A meglehetősen kaotikus viszonyok között működő szakma számára az 1948-as esztendő az államosítások megkezdésével hozott gyökeres változásokat. Az első ötéves tervről szóló törvény pedig már nem hagy semmi kétséget, milyen szerepet szán az új hatalom a filmnek. Röviddel az államosítást követően megalakultak a megyei moziüzemi vállalatok. Az ellátási kötelezettséggel létesített szervezetek között a politika által megszabott feladatok végrehajtására szabályos verseny alakult ki, elsősorban a falvak filmellátásának biztosítása érdekében.

A piaci versenyt a tervgazdálkodás, az állami elvonás és újraelosztás olyan rendszere váltotta fel, melyben piacgazdasági jellemzőknek szerep már nem jutott. A fejlesztések mögött nem organikus piaci folyamatok, hanem osztályharcos ideológiai indíttatású társadalom-, gazdaság- és kultúrpolitikai döntések húzódtak meg.

2. ábra A magyar mozihálózat területi eloszlása, 1948.

Forrás: LAJTA A. (1949) alapján saját szerkesztés

A teljes körű ellátottságra törekvő, 1960-ig tartó ütemes fejlesztés eredményeként a mozik száma Magyarországon 1948-hoz viszonyítva 6,5-szeresére nőtt, közöttük a keskenyfilm üzeműeké közel 11-szeresre.

A hálózat bővítésének eredményeként 1960-ban a nagy- és óriásfalvas alföldi megyék (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szolnok) mellett Komárom és Tolna megyében valamennyi településen volt mozi. Az aprófalvas megyékben a községek 80-90%-ában volt teljesíthető a falvak mozival ellátásának programja.

A központi elvárások teljesítésének szándéka elvi, minőségi, műszaki-technikai engedmények mellett egyéb anomáliákkal is járt:

- A magas tervcélok megvalósítása szükségszerűen a költségkímélő, leegyszerűsített megoldásokat kényszerítette ki. Az új vetítőhelyek többségét a helyi tanácsok, szövetkezetek stb. tulajdonát képező bérelt ingatlanokban alakították ki.
- A falvak lakosságának gyorsabb ütemű ellátása új üzemeltetési formákhoz – vándormozi, körzeti mozi – vezetett. Ezek aránya meglehetősen magas volt.
- Az eredetileg csak a vidék, a rurális térségek kiszolgálására bevezetett keskenyfilm az extenzív fejlesztés ezen időszakában a városokban is teret hódított, s 1960-ra 83,9%-os részesedéssel a magyar mozihálózatban domináns technikává vált. A városi mozik 58,3%-a, a községiek 86%-a keskenyfilm üzemű volt.

A keskenymozi-hálózat magyarországi alakulása az 1949-1960. közötti szakaszban az innovációk térbeli terjedésének klasszikus modelljei (szomszédsági, hierarchikus, kevert) szerint nem értelmezhető. A hálózatfejlesztési döntések ugyanis verdiktszerűen gazdasági, igazgatási hatalmi centrumokban születtek meg, az innovációs magterületek nem definiálhatók, maga a folyamat fordított irányú, hiszen a perifériának minősülő tér több pontjáról, a falvakból indulva hatol be szűkegymegoldásként a társadalmi-gazdasági élet centrum területeibe, a városokba, megyei jogú városokba.

Az egész mozihálózat mérete – beleértve a keskeny hálózatot is – 1960-ban elérte a csúcspontját. Ugyanebben az évben a Magyar Televízió áttért a heti ötnapos műsorszolgáltatásra. Megkezdődött a konkurenciaharc a nézőért. A televízió vonzereje erősnek bizonyult. A nézőszám csökkenésével a mozihálózat üzemeltetése 1963 után veszteségessé vált. Kevés kivétellel vala-

mennyi 16 mm-es játszóhely gazdasági egyenlege negatív volt. A hiányt az állami költségvetés vállalta magára és fogyasztói árkiegészítés címén folyósította a moziüzemi vállalatoknak. A támogatás kikényszerítette a túlfejlesztett hálózat racionalizálását, s a gazdaságtalan egységek, a felesleges párhuzamok megszüntetését eredményezte.

Az 1980-as évek derekán a piacgazdasági elemek beszivárgása a magyar gazdaság rendszerébe, az évtized második felében a 16 mm-es hálózat zuhanásszerű fogyásával járt együtt. Az évtized fordulóján a keskenymozi elveszíti a teljes hálózaton belüli dominanciáját, az állami támogatás rendszerének átalakításával az új évtized derekán gyakorlatilag megszűnik.

4.4. A normál mozik helyzete 1938-1995-ig

A keskenyfilm (16 mm-es) üzemmód 1938. évi megjelenésével a két különböző, egymással nem kompatibilis rendszer között végbement a piaci és az alkalmazási területek felosztása. E tekintetben a mozik az innovációk és a már használatban lévő technológiák kölcsönhatásának KOVÁCS GY. (2004) által felállított modellje szerint viselkedtek, azaz a régi és az új technikát egymástól elkülönítve alkalmazták. A korábban egységes piac két részre oszlott. Mindegyik vetítési mód a lehetséges alkalmazási területek azon részén terjedt el, ahol teljesítménye a leghatékonyabb volt. A piac eredeti felosztása a centrum-periféria állapot mentén következett be. A normálfilm (35 mm-es) fix, nem mozgatható technika az urbánus és az urbanizálódás magasabb szintjét képviselő terek ellátásának eszköze lett, míg a könnyen mozgatható keskenyfilm (16 mm-es) rendszer a rurális tereket szolgálta ki.

Mivel a piac által le nem fedett országrészek jobbára a rurális terek voltak, a normál üzemmódú hálózat dinamikus mennyiségi növekedése közel két évtizedre háttérbe szorult. Fejlesztését csak a televízióval folytatott konkurenciaharc az 1960-as években kényszerítette ki. A normál mozik számának két évtizeden át tartó növekedése látványos eredményeket különösen a falusi mozik üzemmód váltása által produkált.

A folyamat az 1980-as évek derekára, a válságjelek megszorodásával – főként a falusi 35 mm-es mozik bezárása következtében – ellenkező tendenciába csapott át. 1985-1990 között a normál mozihálózat 8,4%-os csökkenést szenvedett el.

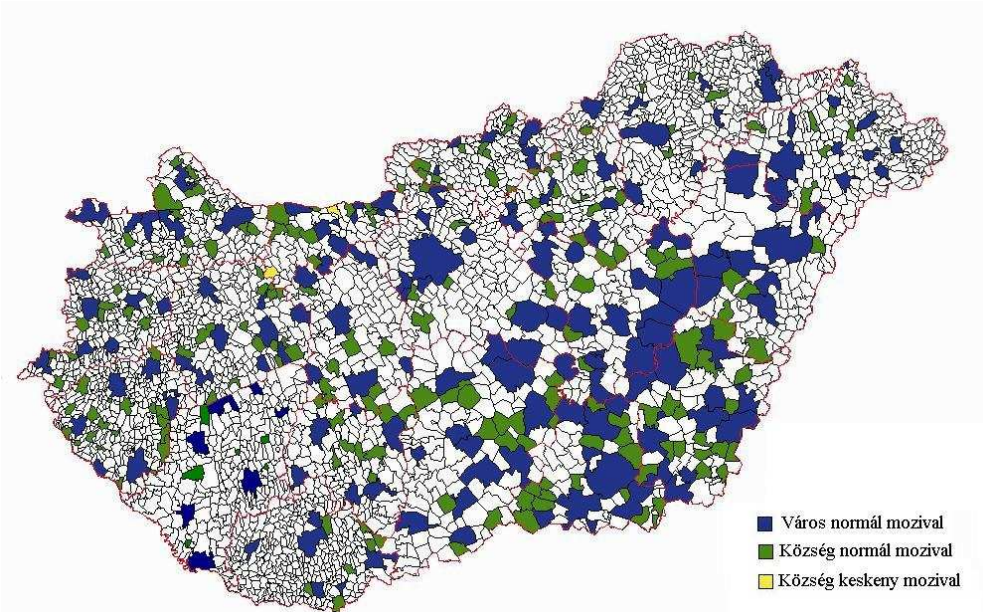
A rendszerváltást követő évek társadalmi-gazdasági folyamatai (az infláció megugrása a lakosság fogyasztási szokásainak átstrukturálódása, az állami támogatás változásai, az állami tulajdon önkormányzati kézbe adása) a normál mozik számának fogyási ütemét felgyorsították. A leépülés mértéke az 1985-1990-es időszakhoz képest szinte megduplázódott, 15,5%-ra emelkedett. Megjelentek a mozival nem rendelkező városok. Az 1995-ös év végére a statisztikákban rögzített normál mozik száma visszacsúszott az 1938-as esztendő szintjére.

Mivel az 1995-ös év végére a keskenymozi-hálózat gyakorlatilag megszűnt, az országban jelentős, városokat és községeket egyaránt tartalmazó összefüggő terek maradtak a film klasszikus közvetítőrendszere nélkül. Az 1960-as években még szinte az egész országot lefedő mozihálózat textúrája jelentősen megritkult (3. ábra).

Az aprófalvas szerkezetű országrészekben, valamint a kifejlődő agglomerációkban szinte teljesen kiüresedett. Teljes körű ellátottság már csak az 50 ezret meghaladó városokban létezett. A változások végeredményét emeli ki, hogy ekkor már az ország lakosságának csupán 65,6%-a, vidéki lakosságának pedig 57,7%-a járhatott lakhelyén moziba.

A disszertáció nagy hangsúlyt fektet a mozihálózat 1960-1995 közötti zsugorodását előidéző okok vizsgálatára. Rögzíti, hogy a folyamat komplex hatásmechanizmusok eredőjének következménye. Meghatározó szerepet az általános társadalmi-gazdasági környezetnek tulajdonít. Mellette kiemeli a televízió elterjedésének hatását, a moziüzemeltetés szervezeti kereteiből, a fejlesztéspolitikából, a filmforgalmazás paradigmaváltásából fakadó okokat, elemzi az igazgatás, a szakmai irányítás attitűdjait.

3. ábra A működő mozival rendelkező települések területi eloszlása 1995. december 31-én

Forrás: MKM adatok alapján saját szerkesztés

4.5. A magyar mozihálózat az ezredforduló éveiben (1996-tól napjainkig)

Az 1996-tól napjainkig tartó időszakot akár egyetlen szakasznak is tekinthetnénk a hazai mozihálózat alakulásának vizsgálatában, melynek két fő jellegzetessége a hagyományos mozik további csökkenése mellett a többtermes mozik, de elsősorban a bevásárlóközpontok multiplexeinek megjelenése, expanziója. A mozgóképszakma egyik legjelentősebbnek tartott eseménye azonban, hogy 2004-ben majd másfél évtizedes előkészítés után megszületett a mozgóképtörvény, mégis kijelöl némi határvonalat.

A mozgóképtörvény hatályba lépése előtti folyamatok eredményeként egyensúlytalan, torz térszerkezetű mozihálózat jött létre, melynek jellemzői:

- A hagyományos mozik csökkenésének kárvallottjai ismét jobbra a községek voltak. Ezen időszakban 7,1%-ról 2,9%-ra csökkent a mozival rendelkező falvak száma (207-ről 85-re).
- A városi moziatermek arányának növekedése ellenére, jelentősen csökkent a mozival rendelkező városok száma. Az 1995. évi 80%-ról, 2003-ra 46,8%-ra mérséklődött. A változásban szerepet játszott a várossá minősítés gyakorlata is. Az átminősített települések egy részében ugyanis már az avanszálás időpontjában sem volt mozi (pl.: Elek, Létavértes, Devecser, Újszász, Borsodnádásd stb.).
- A multiplexek megjelenésével a megyei jogú városok egy részében (Sopron, Székesfehérvár, Győr, Szeged, Szombathely, Zalaegerszeg) jelentősen megnövekedett a férőhelyek száma. Ahol nem épültek bevásárlóközpontok (Eger, Hódmezővásárhely, Szekszárd), ellenkező folyamat játszódott le.
- A vidéki 355 terem 250 moziban, 215 településen koncentrált, régióként, megyéenként, kistérségenként eltérő sűrűséggel és ellátottsági mutatókkal. Egybefüggően nagy mozihiányos területek a Dél-Dunántúlon, Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok megyében alakultak ki, egyéb jellegzetességeikből fakadóan növelvén az e térségekben eltérő módon ugyan, de egyébként is meglévő gazdasági, társadalmi és kulturális hátrányokat.

A 2004-ben hatályba lépett *mozgóképtörvény* minden pozitívuma ellenére sem felelt meg az erősen érdektagolt filmszakma valamennyi elvárásának. Egyes szakmai problémák kezelése árán, jelentős állami szerepvállalás mellett újabb feszültségeket indukált:

- A szabályozás centrumában a filmgyártással kapcsolatos állami szerepvállalás áll, a moziból annak csupán két-három-tucatnyit kitevő körére, az ún. art mozikra szűkíti látókörét. A hálózat gerincét képező vegyes műsorszerkezetű játszóhelyeket diszkriminálja, ezáltal a kultúra javainak fogyasztásában helyi, területi specifikumokra visszavezethető társadalmi megosztottságot eredményez.

- Az állami támogatás rendszere a magyar filmek gyártásában és forgalmazásában semmiféle értékpreferenciát nem tartalmaz. A legsilányabb produkció is jogosult a közvetlen és a normatív támogatásra. A nem art minőségű mozik viszont a magyar filmek után – egy-egy filmes programhoz kapcsolódás ritka kivételétől eltekintve – semmiféle támogatásban nem részesülnek.

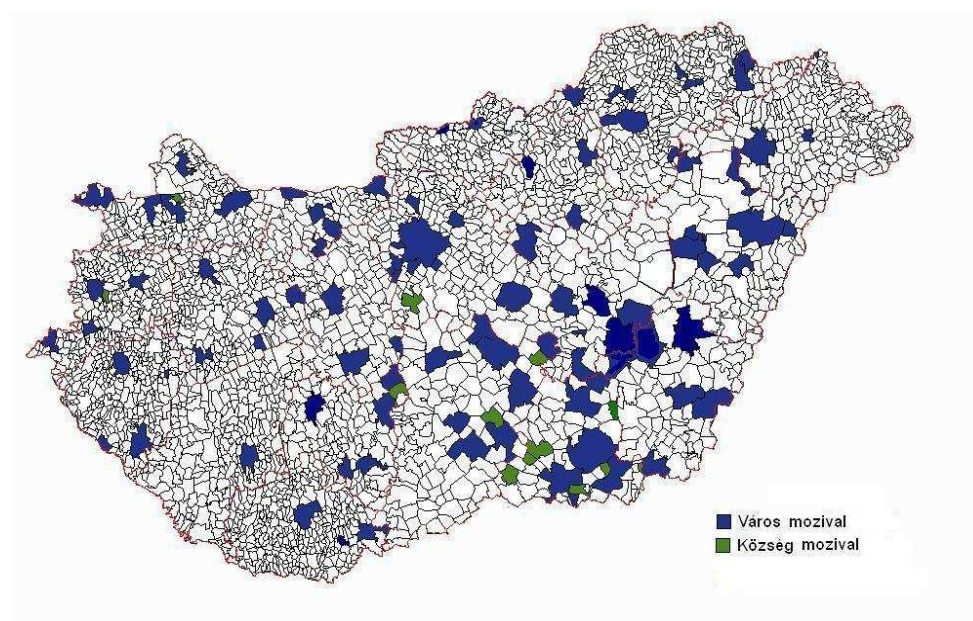
- A központi költségvetés 2003 és 2006 között közel egymilliárd forintot biztosított a hazai art mozi hálózat fejlesztésére. A pályázatok célja volt, hogy a multiplexek alternatívájaként létrejöjjön a más jellegű nézői igények kielégítésének lehetősége. A forrásokhoz azok az önkormányzatok juthattak hozzá, melyek vállalták art filmszínházak kialakítását, illetve a fejlesztés megvalósulását követően öt esztendőre garantálták a kedvezményezett egység működtetését art moziként. Minden bizonnyal a pályázatok lebonyolításának metodikájából fakad, hogy a kedvezményezett önkormányzatok közel egyharmadából (15 városból) 2008 III. negyedéig bezárólag a vállalás ellenére egyetlen filmszínház sem regisztráltatta magát art moziként.

- A kialakított hálózat erősen főváros-centrikus, területi szóródása meglehetősen aránytalan. Két megyében (Nógrád és Somogy) egyáltalán nem volt működő art mozi, Győr-Moson-Sopron megyében négy településen 5 mozi 7 terme tartozott a hálózathoz. A megyei jogú városok közül csupán 14 (60,1%) rendelkezett art játszóhellyel. A megyeszékhelyek közül hatban (Kaposvár, Kecskemét, Salgótarján, Székesfehérvár, Tatabánya, Veszprém) nem volt a kedvezményezett körhöz tartozó filmszínház.

A filmtörvény utáni szakaszban – a nézőszám folyamatos csökkenése ellenére – tovább folytatódott a bevásárlóközpontok többtermes mozijainak expanziója. A fejlesztések olyankor realizálódtak, amikor a túlkínálat és a recesszió együttes hatására az addig két meghatározó moziüzemeltető és filmforgalmazó, a hazai többtermes mozik pionírjai, eladták multiplexeiket.

Az év végére kialakult hálózat térbeli egyensúlytalansága tovább nőtt. Egyre nagyobb, megyéni területekről vonult ki a filmszínház (4. ábra):

4. ábra Működő mozival rendelkező települések eloszlása 2007 végén

Forrás: Nemzeti Filmiroda adatai alapján saját szerkesztés

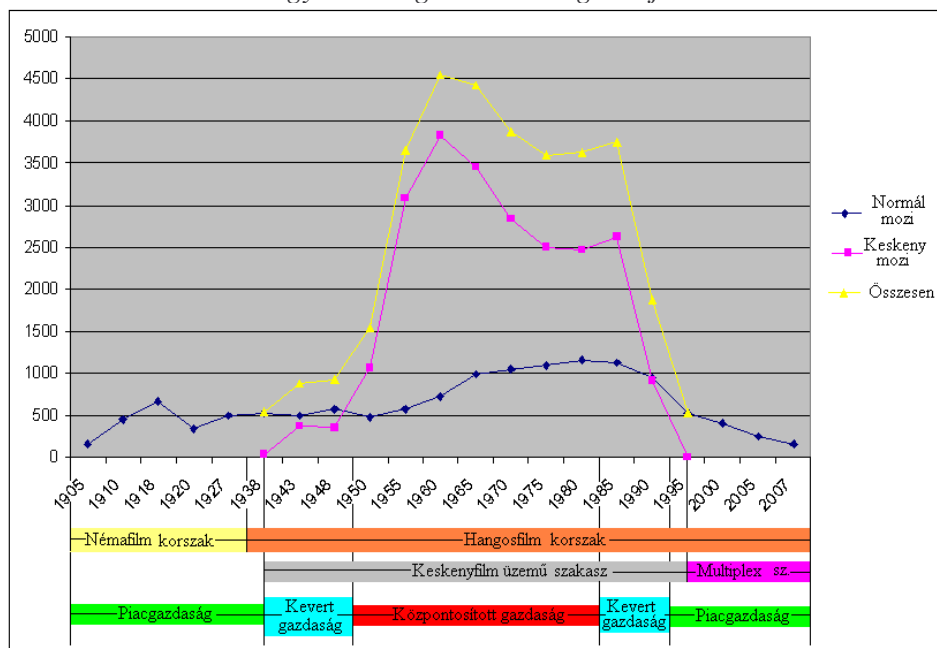
- Egész Dél-Dunántúlon 10 településen vetítettek (Somogyban 1, Baranyában 3, Tolnában 5 városban és egy községben).
- Az Északi Középhegység nyugati részén (Heves, Nógrád és Pest megye északi része) csupán három város (Eger, Balassagyarmat és Szécsény) büszkélkedhetett a kulturális infrastruktúra ezen elemével.
- A Nyíregyházától keletre eső nyírségi, szatmári és beregi országrész szintén az intézményhiányos területeket szaporítja.
- Nagyobb, gócszerű sűrűsödések csupán a Dél-Alföldi régióban érzékelhetők.

Az új évezred első évtizedének végére, a mozi a településhierarchia legmagasabb szintjeinek típusos intézményévé vált. Erősödött a *főváros-centri-kusság*, *regionális központjaink* változatos palettájú hálózattal (multiplex, hagyományos és alternatív filmszínház) rendelkeznek. *Megeközpontjainkban* az összkép már szerényebb. Az ellátottság településenként már nagy különbségeket mutat. Az art mozi, art terem már nem általános jelenség e településkategóriában. *Középvárosaink* több mint egyharmada (36%-a) már az intézményhiányos kategóriába tartozott. Jellemző létesítménytípus az egytermes mozi. E városok hálózata már jóval sérülékenyebb, mint a hierarchia magasabb szintjein. *Kisvárosaink* kulturális infrastruktúrája 2007-ben általában nélkülözte a mozit. Mindössze 28%-ukban volt működő mozi az év végén. A vetítőegységek jellemző típusa az egytermes létesítmény. Hálózatuk a legsérülékenyebb. Ide az állami támogatásnak csak morzsái jutnak, a forgalmazók egy része a játszóhelyeket technikai színvonaluk, alacsony profittermelő képességük miatt alig tekinti üzleti partnernek. A mozi a magyar *falvakban* kuriózumnak számít. Az ország településállományának 90,5%-át képező csoportból, ahol a hazai népesség 32,5%-a élt 2007-ben, mindössze 14-ben vetítettek. E mozik állami támogatáshoz nem juthatnak. Jövőjük kiszámíthatatlan.

4.6. A mozi magyarországi terjedésének életciklus modellje

Áttekintve a mozi magyarországi pályáját, meglehetősen jól modellezhető, grafikusán is szemléletes kép rajzolódik ki (5. ábra).

5. ábra A mozi magyarországi életciklus görbéje 1905-2007 között

Szerkesztette: BORSOS Á.

A XIX. század végén megjelenő innovációnak két korszaka van. A kezdetet jelenti a *némafilm* szakasz, mely a mozgás rögzítésének és tetszőleges számú reprodukálásának alap innovációja. A némafilm szakasz első periódusában (az innováció megjelenése, az első alkalmazók időszakában) moziról mint professzionális intézményről nem beszélhetünk. Vándorvetítők mutatványosi engedéllyel rövidebb-hosszabb ideig játszották a rendelkezésükre álló kópiákat egy-egy település arra alkalmas helyiségében.

A XX. századelején – a filmszakma professzionalizálódása következtében – a mozi intézményesült. Európai trendekkel szinkronitást mutató fejlődését az első világháború és annak befejezését deklaráló versailles-i béke hazánkban megtörte.

Az első, tisztán piacgazdasági viszonyok közepette lezajló korszak ütemes mennyiségi változással jellemezhető. A közben tapasztalható mennyiségi visszaesés az ország kétharmadnyira zsugorodásának a következménye.

A már kialakult mozihálózat innovációját jelenti, s egyben az első korszakot zárja le az 1920-30-as évtized fordulóján megjelenő *hangosfilm*, mely a mozgókép-közvetítés e technikájának napjainkig is tartó második *korszaka*. A hangosfilmre átállás következtében fellépő átmeneti stagnálás után érzékelhető növekedés ütemét megsokszorozza az 1930-as évek végén megjelenő, állami akarattal támogatott és bevezetett innováció, a keskenyfilm, a 16 mm-es üzemmód.

Ezt, a keskenyüzemű szakaszt megnyitó időszakot már nem tisztán piacgazdasági mechanizmusok uralják. A háborúra készülő ország hadigazdálkodása kevert gazdaság, a központosított és a piacgazdaság jegyeit egyaránt mutatja.

A falvak ellátására engedélyezett új technika – a második világháború okozta ismételt törés és társadalmi trauma után – a politikai rendszerváltással szentesített központosított gazdaság fejlesztéspolitikájának elsőszámú eszköze lett. A folyamat az innovációk terjedésének klasszikus modellje szerint már nem értelmezhető. A magterületek nem definiálhatók, a folyamat fordított irányú, az expanzió a rurális terekből indul, s a jóval fejlettebb urbanizálódott terek felé mozog.

A politikai cél – a moziellátás teljes körűvé fejlesztése – megvalósításának lendülete az 1960-as évtized fordulóján a televízió gyors terjedésének következtében megtört. Az extenzív fejlesztést felváltó intenzív szakasz a keskenyfilm hálózat zsugorodása, ám változatlan dominanciája mellett eredményezi ugyan a normál (35 mm-es) hálózat növekedését, komfortfokozatának javulását, de a konkuráló új technika, a televízió elszívó hatását már nem képes megfékezni vagy lelassítani. A párharc meghatározó voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1985-ben, amikor a Magyar Televízió adásidejét az adások este 10 órai zárásával takarékosági okokra hivatkozva korlátozták, a moziüzemeltetés azonnal reagált. Az ideiglenesen szünetelő vagy már bezárt egységek kinyitják kapuikat, emelkedik a vándormozik száma, a nagyobb városokban késő esti kezdettel ún. éjszakai előadásokat tartanak. A jelenséget az életút görbe inflexió pontja és második töréspontja jól érzékelteti.

Az 1980-as évek derekán már nyilvánvalóvá vált társadalmi, gazdasági, politikai válság, a kiút hatalom általi keresése, a központosított gazdaság kényszerű felpuhítása, egyes piackonform elemek „beengedése” a létező rendszerbe kevert gazdasági szisztémát eredményezett. A piaci mechanizmusok erősödése a politikai akaratból túlfeljesztett, alacsony műszaki, technikai és komfortfokozatú hálózat rohamos visszahúzódását eredményezte. A hatalom már a rendszerváltás előkészítésének szakaszában megkezdte a kihátrálást a mozik mögül.

Az 1990-es évek derekáig tartó piacgazdaságra való áttérés hatását fokozta a helyi televíziós műsorszolgáltatás beindulása, a házi videózás rohamos népszerűsödése. A társadalmi időalap szabadon felhasználható időkeretéből – azon belül a mozira fordítottból – e technikák mind többet szakítottak ki.

Az 1990-es évtized második felére stabilizálódott piacgazdasági viszonyok időszakában, az új évezredben a vagyonátadás miatt már elemeire hullott klasszikus mozihálózatnak egy rendszeren belüli és egy rendszeren kívüli mozgókép-közvetítő struktúrával, a multiplexekkel és az inter-

nettel kellett/kell megbirkóznia. E versenyben – a reálfolyamatokhoz viszonyítva meglehetősen nagy késéssel megszületett – a filmtörvénnyel garantált állami támogatás egyelőre nem tűnik hatásos eszköznek. Az innovációk viselkedésének piacgazdaságra jellemző modellje visszaállt. A mozgókép-közvetítés újabb innovációi – felszabaduló, újraosztható szabad felhasználású társadalmi időalap nem lévén – már nem az egymást kiegészítő piaci együttműködésre, hanem a másik kiszorítására törekednek.

4.7. A mozhálózat jelenlegi állapotából fakadó társadalmi problémák

A mozival kapcsolatban megváltozott társadalmi viszonyrendszernek a szűk szakmai területeken túlmutató társadalmpolitikai következményei lehetnek, vannak:

– „A kulturális modernizáció irányai” című – az ágazat távlatos fejlesztését meghatározó – dokumentum taxatív rögzíti: „A kulturális politika egyik célkitűzése, a kulturális esélyteremtés – földrajzi és társadalmi értelemben is – a kulturális javakhoz, a kulturális sokszínűséghez való hozzáférés biztosítása...” (i.m. p. 3.).

A mozik által nyújtott kulturált időtöltés lehetőségében az ország az ezredfordulóra kettészakadt. Ez a kettészakadás nem csupán az urbánus és a rurális térségek között áll fenn, hanem a városok között is. A jelen állapotok többszörösen megosztják a magyar lakosság kulturálódási esélyegyenlőségét. Lesz, aki túlkínálatból válogathat, lesz, aki kisebb, lesz, aki nagyobb idő és anyagi áldozat árán juthat hozzá a kulturális szolgáltatáshoz, lesz, aki arról lemondani kényszerül.

- További problémát okozhat, hogy a tartósan kielégítetlenül maradó szükségletek az emberi pszichikum jellegzetességéből fakadóan egy túrészi időhatáron túl megszűnnek, helyüket más szükségletek foglalják el, a mozi iránti igény is elhalványul, megszűnik.

– A mozhálózat területi jellegzetességei kétségessé teszik a Nemzeti Alaptanterv mozgókép és médiaismeret pedagógiai feladatrendszerének maradéktalan teljesíthetőségét a közoktatási intézményhálózat el nem hanyagolható hányadában.

– A 2004-ben hatályba lépett mozgóképtörvény, annak végrehajtása a reálfolyamatokat érdemben nem befolyásolta, nem befolyásolja. Az art mozis fejlesztések eredményeként a hálózat torz térszerkezete mit sem változott. A kis és középvárosok mozijainak leszakadása műszaki, technikai, kényelmi szempontból tovább folytatódott, piaci pozíciói folyamatosan romlanak.

- Lehet, hogy a jelentős állami támogatás eredményeként lesz virágzó magyar filmgyártás, de a megszületett produktumok a lakosság törpe minoritásához juthatnak el.

– Nincs átütő erejű ráhatása a reálfolyamatokra a kulturális kormányzatnak. A nyilvánvaló túltelítettség ellenére jelentős multiplex beruházások realizálódtak az évtized második felében.

– A keskeny mozi-hálózat példája joggal figyelmeztet arra, hogy a politika, az állami hatalom intervenciója által gerjesztett vagy túlpreferált innováció, fejlesztési program a politikai, az állami akarat gyengülésével, a preferációk változásával megszűnik, megszűnhet egzisztálni. Élettartamának meghosszabbítása, miként gyakorlati bevezetése is – a piaci jellegű mechanizmusok működésének függvényében – a központi, a helyi költségvetést egyaránt feleslegesen terhelheti.

5. A kutatás további irányai, az eredmények hasznosításának lehetséges területei

A kutatás legfontosabb hozama, hogy a társadalmi kommunikáció koronként eltérő intenzitású, változó funkciójú és jelentőségű eszköze, a mozi mintegy száztíz éves, a kezdetektől napinkig tartó életpályájának átfogó képét rajzolta meg. Ennek során a nemzetközi trendekkel való összehasonlítást is elvégezte.

Feltérképezte a makrofolyamatok mozgatórugóinak komplex (társadalmi, gazdasági, politikai, szakmai) rendszerét.

Bemutatta a változások térspecifikus jellemzőit, a megjelenés, az elterjedés és a visszahúzó ütemét, mértékét a térszerveződés különböző, formális és funkcionális szintjein egyaránt. A

változások szakaszhatárain szemléletes ábraanyaggal is érzékeltette a mozi kultúraközvetítésben elfoglalt pozícióit, a szolgáltatással elért népszerűség arányát, s megfelelő adatok megléte esetén a hálózat működésének hatékonyságát is.

Összefoglalta az egyes településtípusok mozijának, mozijainak általános vonásait, esetenként utalt a tipikus és atipikus jelenségekre (pl. Bölske, Eger, Sopron, Békéscsaba).

E tényekhez kötődve fogalmazható meg a továbbfejlesztés egyik iránya, a típusos és atipikus jelenségek okainak lehető legteljesebb mélységű – a szociológiai értelemben vett kemény és puha feltételekre egyaránt kitérő – feltárása, helyi, területi bemutatása. Ennek indoka, hogy a kutatás első, alapozó fázisában a célt csupán a makrofolyamatok feltárása, analízise képezte.

A dolgozat a felrajzolt reálfolyamatokat innovációelméleti, innováció-földrajzi aspektusból is értékelte. Rámutatott a mozi mint technikai és kulturális innováció terjedésének sajátosságaira eltérő társadalmi, gazdasági (központosított, kevert és piacgazdasági) körülmények között. Más példákkal is illusztrálva ráirányította a figyelmet a hatalom által túlpreferált vagy mindenhatónak kikiáltott innovációk bizonytalan sorsára.

Összegzésként megrajzolta a keskeny mozi hálózat innováció-elméleti életgörbéjét, illetve a mozi eddigi teljes életpályájának komplex modelljét.

Ez az innovációelméleti vonulat adhatja a további kutatások másik fő irányát, nevezetesen egyéb, elsősorban egymással versengő, azonos vagy hasonló funkciójú innovációk elterjedésének vizsgálatával, elemzésével. Csak filmszakmára szűkítve e terület lehet a mozi, az e-mozi és az internet mozi.

A dolgozat, a kutatás hasznosításának a szerzői szándék szerint több területe lehetséges:

- A nem titkolt hiánypótló szándék okán színesítheti a kulturális földrajz által eddig meghódított kutatásterületeket.
- A vállalt tematikával egy új, az angolszász és német geográfiában kibontakozott földrajzi diszciplína, a filmföldrajz (geography of cinema, Filmgeographie) hazai művelésében a szoftver (a filmes produkció) mellett a hardverre (a közvetítő rendszerre) is kiterjedő új irányt szabhat.
- A mozi mint innováció terjedésének, sorsának tanulságai hasznosíthatók lennének a településtervezés, és –szervezés, az igazgatási hatóságok (pl. építési és kulturális) konkrét napi gyakorlatában, a legkülönbözőbb szakmai fejlesztéspolitikák és –programok megalkotásában.
- A dolgozatnak hozadéka lehetne a bemutatott dichotómiákat enyhítő, újfajta filmszakmai támogatási rendszer megalkotásában, a filmszakma ágazatai között meglévő preferenciatorzulások megszüntetésében. Különös tekintettel arra, hogy a hagyományos filmforgalmazást erős nyomás alatt tartó hollywoodi DCI (Digital Cinema Initiative) betörése a magyar piacra ne újabb áldozatokkal, meglévő értékek pusztulásával járjon együtt. Egy, e várható folyamattal szembeni nemzeti program kidolgozását sürgette 2008 februárjában a Berliini Filmfesztiválon közreadott kiáltványában (Many Cinemas for German Film!) a Német Művészmozik Céhe (Arbeitsgemeinschaft Kino – Gilde deutscher Filmkunsttheater e.V.).
- A hasznosítás fontos területe lehet az oktatás. A mozgóképszakmai képzésnek meglehetősen elhanyagolt területe a médiumtörténet „mozi” fejezete. Ugyanakkor kutatás eredményei – a disszertáns reményei szerint – egy-egy társadalmi jelenség iránt nagyobb affinitást mutatók számára akár a geográfia különböző stúdiumaiban is (kulturális, történeti földrajz, innovációk földrajza) hasznos adalékokkal szolgálhat.

Publikációk

A PhD értekezés alapjául szolgáló publikációk

1. BORSOS Á. (2009): Multiplexes in Hungary. *Modern Geográfia* 2009/2. 11 p.
2. BORSOS Á. 2008: A hangosfilm elterjedése és hatása a mozihálózatra Magyarországon. *Földrajzi Értesítő* LVII. Évfolyam 3-4. füzet pp. 451-467.
3. BORSOS Á. 2008: The life cycle of the narrow-film cinema as an innovation. *Modern Geográfia* 2008/2. 24 p.
4. http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/kulturalis_foldrajz/borsos_arpad_2008_2.pdf
5. BORSOS Á. 2008: Az innováció terjedése centralizált társadalmi-gazdasági környezetben, a keskenyozsi-hálózat életciklus példáján. *Területfejlesztés és Innováció* 2. évf. 2. szám, pp. 2-13.
6. BORSOS Á. 2007: Tudatos fejlesztés vagy spontán folyamatok? Mozi az ezredfordulón. *Fejlesztés és Finanszírozás on-line Háttér* rovata. (<https://ffdf.mfb.hu/hatter>), 10 p.
7. BORSOS Á. 2006: Mozik az agglomerációs térségekben. *Területi Statisztika* 2006. 5. szám pp. 521-534.
8. BORSOS Á. 2006: Magyarország mozitérképe 2004, és ami mögötte van. *Földrajzi Értesítő* LV. évfolyam 1-2. füzet pp. 159-178.
9. BORSOS Á. 2005: A magyar mozihálózat kialakulásának társadalomföldrajzi vonatkozásai. In: Pirisi G. – Trócsányi A. (szerk.): *Tanulmányok Tóth Józsefnek a PTE Földtudományok Doktori Iskola hallgatóitól.* PTE TTK Földrajzi Intézet és PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs pp. 27-34.
10. BORSOS Á. 2004: A magyar mozihálózatról tértudományi megközelítésben. *Tér és Társadalom* 2004/3. szám pp. 77-89.
11. BORSOS Á. 1997: Mozi, film. In: Vitányi I.: *A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése.* Maecenas, Budapest. pp. 20-22.
12. BORSOS Á. 1996: A mozik és az önkormányzatok. *MOZIS HÍREK*, Mozisok Országos Szövetsége, 2. szám pp. 4-9.
13. BORSOS Á. 1996: A filmszakma jogi szabályozottsága a kezdetektől napjainkig. *MOZIS HÍREK*, Mozisok Országos Szövetsége. 1996. 1. szám pp. 9-23.
14. BORSOS Á. 1995: Hogyan tovább? (A mozik és az önkormányzatok). *MOZI-INFÓ*, A Mozisok Országos Szövetségének Tájékoztatója. 4. szám
15. BORSOS Á. 1995: A működési engedélytől a szakmává válásig. *MOZI-INFÓ*, A Mozisok Országos Szövetségének Tájékoztatója. Különszám pp. 38-45.
16. BORSOS Á. 1995: Adalékok a magyar mozik műszaki állapotáról (Egy felmérés tapasztalatai). *MOZI-INFÓ*, A Mozisok Országos Szövetségének Tájékoztatója, 1995. 1. szám pp. 61-73.

17. BORSOS Á. 1992: A szakmai irányítás átalakulása. In: Juhász Á. (szerk.): Útközben a magyar filmterjesztés 1. A filmterjesztés rendszerének átalakulása (1982-1992). FILMOSZ-OPAKFI, Budapest, pp. 67-79.
18. BORSOS Á. 1989: A moziüzemeltetés racionalizálásának lehetőségei. Borsodi Szemle. 4. szám pp. 68-75.

A disszertáció alapjául szolgáló előadások

1. BORSOS Á. 2008: Középvárosaink kulturális infrastruktúrájának jellemzői. V. Településföldrajzi Konferencia, Szombathely, 2008. december 4-5. (megjelenés alatt) 14 p.
2. BORSOS Á. 2008: The dominant features of educational and cultural institutions of the smallest Hungarian towns. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 117-130.
3. BORSOS Á. 2007: A mozi (helyzete és szerepe a tanulásban). Korreferátum a Tanulás Szabadsága Konferencia Európai és nemzeti értékek, normák szekciójában. Pécs, november 14-15. (megjelenés alatt) 4 p.
4. BORSOS Á. 2007: Az aprófalvak és a kultúra intézményrendszere. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): A kistépülések helyzete és településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, pp. 123-135.
5. BORSOS Á. 2006: A kulturális szolgáltatások elérhetősége az agglomerációs térségekben, különös tekintettel a mozira. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Agglomerációk és Szuburbanizáció Magyarországon. Savaria University Press, Szombathely, pp. 136-151.
6. BORSOS Á. 1997: A mozi struktúra változásai. A magyarországi helyzet bemutatása. Közép- és Kelet-Európai Mozi Szövetségek I. Konferenciája, Budapest, 1997. november 14-15. In: Mozi Hírek Különszám, pp. 16-18.
7. BORSOS Á. 1997: A mozi szakma átalakulásának folyamata, tanulságai. Mozisok és önkormányzatok képviselőinek tanácskozása, Budapest, 1997. október 29. In: MOZIS HÍREK, Mozisok Országos Szövetsége, 1998. 1. szám, pp. 11-14.
8. BORSOS Á. 1992: Tények, adalékok a magyar mozik működéséről. In: Mozi válság és vagy a filmterjesztés rendszerének válsága, változása. Filmterjesztők Országos Tanácskozása, Szolnok, október 1-3. pp. 49-53.

Egyéb publikációk

1. BORSOS Á. 2007: Megyei jogú városaink kulturális vonzereje. Területi Statisztika 2007/3. szám pp. 252-266.
2. BORSOS Á. 2004: A helyi rádiózás fejlődése Magyarországon. In: Babák K. – Tóth J. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából. PTE TTK FI, Pécs, pp. 273-283.

3. BORSOS Á. 2003: A helyi televíziózás fejlődése Magyarországon. Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Tanszékeiről 35. Pécs, 2003. 24 p.
4. BORSOS Á. 2002: Az iskolarendszer és a helyi műsorszolgáltatás. In: Gocsál Ákos (szerk.): Az oktatás mint befektetés. PTE PMMFK Pedagógiai Tanszék, pp. 21-29.
5. BORSOS Á. 2002: Az E-learning lehetőségei a magyar közoktatás intézményeiben. In: Dr. Kadocsa L.- Ludik P. (szerk.): Multimédia az oktatásban 2002. Dunaújváros, pp. 39-52.
6. BORSOS Á. 1999: Az Országos Rádió és Televízió Testület határozatai. In: Cseh G. – Enyedi Nagy M. – Soltészky T. (szerk.): Magyarország Médiakönyve 1999. ENAMIKÉ. pp. 231-247.
7. BORSOS Á. 1999: Jogi és etikai ismeretek. In: Vagyóczky T. (szerk.): Kézikönyv film- és tévéalkotóknak. Magyar Operatőrök Társasága (HSC). Budapest, pp. 291-298.
8. BORSOS Á. 1996: Filmszakmai szócikkek 5 ív terjedelemben In: Kollega Tarsoly I. (főszerk.): Révai Új Lexikona 1-8. kötet Babits Kiadó, Szekszárd (vö. 3. kötet p. 413)
9. BORSOS Á. 1994: Szócikkek 6 ív terjedelemben In: Csala K. – Veress J. (szerk.): Filmlexikon I-II. Totem Könyvkiadó, Budapest
10. BORSOS Á. 1988: Adalékok a pedagógusok és az értelmiség helyzetéről Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Borsodi Művelődés 1988/4. szám, pp. 8-14.
11. BORSOS Á. 1988: Művelődésirányítás – kétszintű igazgatás. Állam és Igazgatás XXXVIII. évfolyam 11. szám pp. 1004-1009.